

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ JUDICIAL PRECEDENT: SOME THEORETICAL ASPECTS

Квятковська Б.І.,
аспірант

*Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

У статті досліджено правову природу судового прецеденту як категорії науки теорії права. Виявлено та описано характерні ознаки і сформульовано авторське визначення поняття «судовий прецедент». Виділено основні види судових прецедентів, запропоновано класифікацію прецедентів за кількістю нормативних елементів. Уперше пропонується ввести в понятійний апарат теоретично-правової науки термін «прецедентний склад».

Ключові слова: судовий прецедент, ratio decidendi, нормативність, креаторний прецедент, декларативний прецедент, прецедентний склад.

В статье исследована правовая природа судебного прецедента как категории науки теории права. Выявлены и описаны характерные признаки, а также сформулировано авторское определение понятия «судебный прецедент». Выделены основные виды судебных прецедентов, предложена классификация прецедентов по количеству нормативных элементов. Впервые предлагается ввести в понятийный аппарат теоретическо-правовой науки термин «прецедентный состав».

Ключевые слова: судебный прецедент, ratio decidendi, нормативность, креаторный прецедент, декларативный прецедент, прецедентный состав.

In the article a legal nature of judicial precedent as scientific theoretical category has been researched. Characteristics of judicial precedent have been described; definition of the term «judicial precedent» has been drawn up. Types of judicial precedents and classification of precedents by quantity of normative elements have been proposed. The term «set of precedents» is proposed to be enacted into the theory of law.

Key words: judicial precedent, ratio decidendi, normativity, creative precedent, declaratory precedent, set of precedents.

Проголошений євроінтеграційний курс України, адаптація вітчизняного законодавства до стандартів ЄС, вихід на міжнародні ринки вимагає вивчення іноземних інструментів правового регулювання, серед яких важливе місце займає судовий прецедент. Необхідність дослідження саме теоретичних засад судового прецеденту продиктована насамперед потребами науки теорії права, яка розробляє фундаментальні основи для вдосконалення вітчизняної правової системи. Проблематика судового прецеденту завжди привертала увагу науковців. У працях теоретиків права і спеціалістів галузевих наук періодично висвітлюються окремі аспекти розвитку та функціонування цього явища. Зокрема, йдеться про розробки П. О. Гука, Н. А. Гураленко, О. В. Зайчука, К. Ю. Кармазіної, М. І. Козюбри, С. В. Лозовської, С. В. Маркіна, М. М. Марченка, С. П. Погребняка, Н. М. Оніщенко, Ю. Ю. Попова, О. А. Селіванова, О. Ф. Скакун, Н. В. Стецика, Г. О. Христової, Ю. С. Шемшученка та ін. З-поміж вітчизняних авторів особливо слід виділити С. В. Шевчука, котрий розглядає судовий прецедент у контексті проблематики нормативності актів судової влади, Н. М. Пархоменко та Л. А. Луць, які аналізують специфіку судового прецеденту з погляду теорії права, Б. В. Малишева, котрий вивчає особливості судового прецеденту в англо-саксонській правовій сім'ї, та Т. М. Анакіну, яка досліджує судовий прецедент у праві Європейського союзу. Разом з тим мусимо констатувати, що, незважаючи на значну кількість відповідних тематичних праць, на сьогодні у правовій науці немає єдиного розуміння, що таке судовий прецедент, яка його правова природа і властивості. Відсутність однозначної усталеної відповіді на ці питання безумовно породжує дискусії, а відсутність комплексних досліджень теоретичних засад судового прецеденту свідчить про існування суттєвої прогалини в правових знаннях, яка потребує заповнення. Відтак, слід погодитись із професором М. М. Марченком, котрий вважає, що саме питання, які стосуються поняття судового прецеденту, його основних видових ознак, змісту і форм прояву, є первинними по відношенню

до всіх інших питань, пов'язаних із прецедентом [1, с. 113]. Незалежно від того, яким чином сприймається судовий прецедент за своєю природою, статусом і формами, у всіх варіантах такого розуміння йому притаманні загальнонародні ознаки, які ми і маємо на меті визначити в нашій статті. З урахуванням таких ознак також спробуємо сформулювати власне визначення судового прецеденту і виділити його основні види.

Зазвичай в літературі суть дії прецеденту зводиться до того, що подібні справи повинні вирішуватися однаково. В цьому, власне, і полягає зміст доктрини судового прецеденту. Але є очевидним, що ступінь подібності – критерій достатньо відносний, оскільки ймовірність абсолютної тотожності усіх істотних фактів дуже низька. Завжди існують розбіжності, які можуть вплинути на остаточний результат. Тому для доктрини прецеденту головне – це однакове вирішення не справи в цілому, а саме певного питання права, яке є істотним для винесення рішення по суті. Власне, такий акцент, що найбільш точно відображає змістовну характеристику судового прецеденту, знаходимо в Енциклопедії американського права, де під прецедентом розуміється судові рішення, що цитується як приклад чи аналогія для вирішення подібних питань права в пізніших справах [2, с. 3726]. Тобто мова йде про нормативний характер судового прецеденту, що полягає у вирішенні судом питання права через створення нового правила або через доповнення чи інтерпретацію норми права, що вже існує (назвемо їх умовно нормативними правоположеннями). Крім цього, нормативність судового прецеденту означає невичерпність дії судового рішення, що містить нормативне правоположення, його виконанням в рамках конкретної справи, у якій таке рішення було винесене. Іншими словами, судовий прецедент не припиняє діяти після завершення процедури виконавчого провадження, а може і повинен застосовуватись необмежену кількість разів до невизначеного кола осіб і ситуацій протягом необмеженого проміжку часу. Через нормативність виявляється головний зміст судового прецеденту, його призначення як соціально-

го регулятора, тому цю ознаку можна назвати ключовою. Завдяки нормативності судового прецеденту впорядковуються суспільні відносини, у систему права вносяться елементи єдності, рівності і стабільності, а правоположення, виражені у прецедентах, набувають загальнообов'язкового характеру і властивостей права як певної міри справедливості для всіх.

Судовий прецедент може створюватись за умови, що спірні правовідносини не врегульовані належним чином. Тобто передумовою для його виникнення має бути прогалина в праві або неповне, неоднозначне формулювання норми в законі. Це друга істотна ознака прецеденту і саме вона зазвичай викликає найбільше дискусій серед вітчизняних науковців. Справа в тому, що в силу фундаментального принципу суд не може відмовити у правосудді через відсутність належного правового регулювання. Цей постулат знайшов своє відображення насамперед у процесуальному законодавстві. Так, наприклад, згідно з ч. 9 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України забороняється відмова у розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини. У таких випадках суд зобов'язаний або застосовувати подібний закон (аналогія закону), або керуватися загальними засадами законодавства (аналогія права) [3]. Як зазначає Л. А. Луць, за таких обставин суддя не тільки може, але і повинен створити нову юридичну норму і об'єктивувати (виразити назовні) її через судові рішення [4, с. 147]. Така позиція демонструє достатньо сміливий прогресивний підхід автора до сприйняття судового прецеденту як можливого джерела права в Україні. Проте далеко не всі науковці поділяють цю думку. Фахівці, котрі заперечують ідею прецеденту, зазвичай обґрунтовують свою позицію тим, що суд є правозастосовним органом, а відтак може заповнювати прогалини шляхом застосування аналогії в законі та аналогії в праві, виходячи зі звичаїв та загальних принципів права. Для підсилення своєї позиції учені апелюють до положення ч. 1 ст. 129 Конституції України, відповідно до якої «судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону» [5]. Наш погляд, зазвичай розбіжність у підходах має швидше ідеологічний характер і не впливає на об'єктивну сутність судового прецеденту як джерела права. Адже на сьогодні, мабуть, ніхто не стане заперечувати той факт, що, крім законодавства, судді зобов'язані застосовувати у своїй діяльності також рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). І така практика жодним чином не суперечить процитованому вище конституційному постулату – обов'язковість рішення ЄСПЛ встановлена спеціальним законом, якому судді, власне, і підкоряються згідно з Конституцією України.

Судовий прецедент не може існувати поза рішенням суду. Через зовнішнє закріплення у тексті конкретного судового рішення проявляється ще одна його істотна ознака – формальна визначеність. У цьому сенсі судовий прецедент виступає як писане джерело права. Ця властивість судового прецеденту об'єктивно впливає із його правової природи. Судовий прецедент завжди створюється у процесі судочинства, результатом якого з погляду форми є рішення суду у конкретній справі. Тому судовий прецедент невід'ємний від рішення суду, а його основна складова – нормативний елемент – співвідноситься із таким судовим рішенням як зміст і форма. При цьому саме рішення суду набуває якісно нових сутнісних характеристик: із конкретного індивідуального акта застосування права воно трансформу-

ється в акт правотворчості, а відтак і у джерело права. На подвійну природу прецедентного судового рішення у своїх дослідженнях звертав увагу ще Г. В. Демченко. Як вказував дослідник, з одного боку вирішується конкретна справа і рішення набирає сили закону для того випадку, щодо якого воно відбулось; з іншого боку рішення як акт застосування права стає прецедентом, який в окремому випадку є конкретизацією загальної норми, надай той чи інший сенс її змісту [6, с. 1].

Одним із критеріїв віднесення того чи іншого рішення до судових прецедентів є інстанційний критерій (місце суду в системі національних судів). Традиційно право створювати судові прецеденти надавалося тільки судам вищих інстанцій. Дослідники пояснюють цей феномен насамперед швидкою централізацією судової влади, а також підвищеними кваліфікаційними вимогами до суддів вищих ланок у порівнянні із суддями місцевих судів [7, с. 58]. Дійсно, суди вищих інстанцій переглядають рішення місцевих судів, оцінюють їх на предмет правильності та повноти застосування норм права. Крім відправлення правосуддя, на суди вищих інстанцій покладений обов'язок забезпечувати єдність судової практики. Реалізація такого обов'язку, серед іншого, відбувається через створення цими судами прецедентів за результатами узагальнення емпіричного досвіду, накопиченого в попередніх судових рішеннях.

Наступна характерна ознака судового прецеденту – оприлюднення в офіційному виданні. Виділяють зазначену властивість як істотну, зокрема, такі науковці, як Б. В. Малишев, О. В. Капліна, Н. В. Нор. Ще більш ніж 100 років тому на цю особливість судового прецеденту звертав увагу Г. В. Демченко. Дослідник зазначав, що судовим прецедентом може бути не будь-яке рішення суду, а лише те, яке через його публікацію стало загальноновідомим і обов'язковим для судів [6, с. 1]. До слова, в Англії ще у 19 столітті оприлюднення прецедентів називали справою державної ваги [8, с. 18-19]. Як абсолютно справедливо відзначає Н. М. Пархоменко, регулярною публікацією прецедентів у офіційних засобах масової інформації забезпечується їх формальна визначеність та можливість реалізації [9, с. 101]. Дійсно, зміст правових норм як таких повинен доводитись до відома широкого загалу саме через офіційне оприлюднення. У такий спосіб гарантується право людини знати свої права і обов'язки, забезпечується елементарна правова обізнаність та грамотність, підвищується рівень правової культури.

З урахуванням описаних характерних ознак можна виділити основні види судових прецедентів. Так, за змістом нормативного елементу розрізняють креаторні прецеденти та прецеденти тлумачення. Під креаторними прецедентами розуміються прецеденти, що створюють нову норму права або змінюють чи скасовують вже існуючу. Г. В. Демченко називає такі прецеденти креативними, оскільки вони, на його думку, заповнюють прогалини в законодавстві [6, с. 17-19]. Креаторні прецеденти поділяють на такі, що доповнюють право, та такі, що скасовують право [7, с. 109]. С. В. Лозовська серед креаторних прецедентів виділяє правостановлюючі та нормозмінюючі [10, с. 81]. Прецеденти тлумачення роз'яснюють, конкретизують зміст чинних норм права. У літературі вказаний вид прецедентів ще називають інтерпретаційними або декларативними. Деякі дослідники серед прецедентів тлумачення виділяють конфірмативні прецеденти (такі, що підтверджують зміст правової норми) та інтерпретаційні (такі, що дають тлумачення правової норми) [6, с. 18]. За поді-

бним критерієм поділяє судові прецеденти і Л. А. Луць. Автор пропонує розрізняти нормативно-правовий, правотлумачний та правозастосовчий прецедент. Під нормативно-правовим прецедентом дослідниця пропонує розуміти письмовий юридичний акт суду, що містить принципи чи норми права і є загальнообов'язковим при розв'язанні аналогічних справ [11, с. 10]. Власне, саме цей вид прецеденту, на думку автора, може бути джерелом права, оскільки містить правову норму. По суті таке визначення дозволяє побачити в нормативно-правових прецедентах ознаки прецедентів креаторних. За юридичною силою виділяють прецеденти вертикальної дії та прецеденти горизонтальної дії. Вважається, що прецедент діє вертикально, коли він є обов'язковим для судів нижчих інстанцій, ніж суд, який створив цей прецедент. Відповідно, прецеденти горизонтальної дії зв'язують суди, що займають однакове місце в ієрархії судової системи, а також суд, який створив такі прецеденти. За ступенем обов'язковості прецеденти можуть бути обов'язкові та необов'язкові (переконливі). У західній доктрині обов'язковим вважається той прецедент, «котрому судді повинні слідувати незалежно від того, схвалюють вони його чи ні. Цей прецедент є обов'язковим для суддів і виключає їхній розсуд на майбутнє» [12, с. 41-42]. Переконливим є такий прецедент, який з огляду на авторитетність суду, що його прийняв, істотно впливає на практику інших судів, хоч і не є обов'язковим для них [13, с. 357]. Окремі науковці у межах цього критерію виділяють також третій вид судових прецедентів – так звані «відкинуті» прецеденти. П. О. Гук пояснює їх існування так: «Судовий прецедент не втрачає значення з плином часу. Сила прецеденту з часом зростає, тому судді не схильні відхиляти давні прецеденти, якщо тільки останні не є помилковими. У таких випадках суд відхиляє прецедент, який він вважає явно помилковим. У практиці такі прецеденти вважаються відкинутими» [14, с. 19-20]. Із цієї позицією погодитись не можна. Більш обгрунтовано видається ідея С. В. Маркіна про поділ обов'язкових прецедентів на безумовно-обов'язкові та умовно-обов'язкові. В основу такого поділу автор поклав ступінь впливу прецеденту на подальшу діяльність судів: безумовно-обов'язковим є рішення, котрому суди повинні слідувати у будь-якому випадку; умовно-обов'язковим визнається рішення, від котрого суди в окремих випадках можуть відійти і не брати його до уваги. Тобто, по суті, відкинути прецедент. Для цього, на думку автора, повинні бути такі підстави: 1) судові рішення суперечить діючому праву або є нерозумним; 2) є об'єктивні підстави, котрі доводять непридатність судового рішення [15, с. 19]. Таку ж класифікацію знаходимо у Г. В. Демченка [6, с. 12] та в англійській теорії права [12, с. 164-165]. Видається, що саме умовно-обов'язкові прецеденти фактично і є тими прецедентами, які, за П. О. Гуком, називаються відкинутими. Близьким до наведеної нами класифікації за критерієм обов'язковості є поділ прецедентів на приписані та фактичні, запропонований С. В. Шевчуком. В основу такого поділу автором покладено критерій формального визнання обов'язковості прецеденту: про приписані прецеденти мова йде у тому випадку, коли їх обов'язковість прямо закріплена в законі; прецеденти, обов'язковість яких визнається *de facto* в силу ієрархічності судової системи, називаються фактичними [16, с. 363]. За галузевим критерієм виділяють прецеденти матеріального права і процесуальні прецеденти. Цей критерій класифікації по суті передбачає поділ за сферою правового регулювання – предметним

колом правовідносин у відповідній галузі права. За доктринальною ознакою можна виділити прецеденти загального права (забезпечуються дією доктрини *stare decisis*), прецеденти континентального права (забезпечуються дією доктрини *jurisprudence constante*), а також прецеденти міжнародних юрисдикцій. Аналізуючи цей критерій, не можемо погодитись із підходом Ю. Ю. Попова, котрий класифікує переконливі прецеденти як окремий вид прецедентів, ставлячи їх в один понятійний ряд із прецедентами англосаксонського та континентального права [13, с. 357]. Така класифікація видається логічно хибною, оскільки в ній змішано декілька критеріїв поділу.

У теорії права можна зустріти класифікацію прецедентів і за іншими критеріями, наприклад поділ прецедентів на фактичні та формально-фактичні, на такі, що підтверджують певну тенденцію, й ілюстраційні [16, с. 363]. Зі свого боку на основі аналізу особливостей судового прецеденту вважаємо за можливе доповнити традиційну класифікацію прецедентів ще одним критерієм і провести поділ судових прецедентів за структурою. В основу такого поділу покладемо ключову складову прецеденту, його ядро – нормативний елемент (правоположення). Ще Руперт Кросс вів мову про прецеденти з кількома *rationes decidendi* [17, с. 96-99]. Як свідчить судова практика, судові прецеденти дійсно можуть включати кілька правоположень або кілька мотивацій вирішення правового питання. Тому за кількістю нормативних елементів пропонуємо розмежовувати одиничні, складні і складені прецеденти. Відповідно, одиничний прецедент включає тільки один нормативний елемент, викладений в одному судовому рішенні; складний – два і більше обгрунтування одного нормативного елементу або два і більше різні нормативні елементи, викладені в одному рішенні; складені – два і більше обгрунтування нормативного елементу, викладені у кількох судових рішеннях. На наш погляд, складені прецеденти дозволяють найбільш точно охарактеризувати континентальну традицію права, де прецедент остаточно формується не одним, а низкою судових рішень. Видається, що запропонована класифікація судових прецедентів за кількістю нормативних елементів дозволить максимально повно врахувати варіативність цього інституту.

Інколи вирішення певного питання права вимагає одночасного застосування не одного, а відразу кількох прецедентів, які дають можливість для максимально повної аргументації. Для ілюстрації скористаємося прецедентною практикою Європейського суду з прав людини. Однією з передумов для прийнятності індивідуальної заяви в Суді є вичерпання заявником всіх національних засобів правового захисту (пар. 1 ст. 35 Конвенції) [18]. Для обгрунтування дотримання цієї передумови Суд використовує не один прецедент, а цілу низку своїх рішень, які містять відповідну мотивацію і тлумачення змісту згаданої норми Конвенції. Наприклад, у рішенні по справі *Kozacioglu v. Turkey* Суд (параграф 40) сформулював певні застереження щодо застосування цього правила, вказавши, що воно досить гнучке, не є абсолютним і не застосовується автоматично [19]. В інших своїх рішеннях Суд сформулював певні характеристики, яким повинні відповідати такі засоби захисту: «Передусім внутрішні правові засоби повинні бути доступними і ефективними як у теорії, так і на практиці. При цьому ефективними та достатніми Суд вважає тільки ті засоби, які здатні припинити правопорушення і відновити порушені права

в повному обсязі, або дають обґрунтовані сподівання на успіх (див. рішення у справах *Karadeniz v. Turkey*, 03 April 1995; *Sejdovi v. Italy* [GC], § 46) [20; 21]. Як видно із наведеного, рішення про дотримання пар. 1 ст. 35 Конвенції в частині дотримання вимоги щодо вичерпання всіх національних засобів правового захисту приймається Судом з урахуванням сукупності прецедентів, котрі розкривають окремі елементи змісту цієї норми. Пропонуємо таку сукупність прецедентів, що містять пов'язані елементи мотивації, яка використовується судом для обґрунтування правової позиції при прийнятті рішення у конкретній справі, іменувати прецедентним складом. На наш погляд, введення цього терміна до понятійного апарату науки теорії права дозволить більш адекватно виразити окремі властивості судового прецеденту, його сутність і зв'язки з правовою дійсністю. Це, у свою чергу, слугуватиме ще одним кроком для підвищення якісної визначеності наукового правового мислення.

Як підсумок, можна говорити про такі характерні ознаки судового прецеденту: нормативний характер; створення за відсутності достатнього чи належного правового регулювання; формалізація в судовому рішенні; створення судом вищої інстанції; створення у процесі відправлення правосуддя; оприлюднення

в офіційному виданні. При цьому нормативність як ключова властивість прецеденту є передумовою для визнання його джерелом права у формально-юридичному значенні. З урахуванням описаних вище особливостей спробуємо сформулювати власне визначення поняття «судовий прецедент». Під судовим прецедентом пропонуємо розуміти оприлюднене в офіційному виданні судове рішення, винесене судом вищої інстанції у процесі вирішення конкретної справи за відсутності належного правового регулювання, котре містить нормативний елемент, в силу якого є обов'язковим чи рекомендованим для застосування іншими судами в процесі відправлення правосуддя при вирішенні такого ж питання права у подібних правовідносинах. Сподіваємось, що запропоноване визначення дозволить доповнити та поглибити розуміння правової природи судового прецеденту, що склалося в теоретично-правовій науці.

Насамкінець хотілося б зазначити, що проблематика судового прецеденту в теоретичній площині вимагає подальшої розробки і дослідження. Зокрема, потребують комплексного вивчення особливості виникнення та дії прецеденту, місце та роль цього явища у системі права, співвідношення з іншими джерелами права та із суміжними категоріями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судейское право. / Михаил Николаевич Марченко. – Москва: Проспект, 2011. – 521 с.
2. West's Encyclopedia of American Law / Jeffrey Lehman, editor, Shirelle Phelps, editor.— 2nd Edition. – Thomson Gale. – 2005. – 6727 pages.
3. Цивільний процесуальний кодекс України / Верховна Рада України. —Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004. – № 40-41, 42. – ст.492.
4. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: посібник / Л. А. Луць. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 256 с.
5. Конституція України / Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. – № 30. – ст. 141.
6. Демченко Г. В. Судебный прецедент / Г. В. Демченко. – Варшава: Типография Варшавского Учебного округа, 1903. – 244 с.
7. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Борис Володимирович Малишев. – К.: Праксис, 2008. – 344 с.
8. Popkin William D., Evolution of the Judicial Opinion: Institutional and Individual Styles / NYU Press (October 1, 2007) – 320 pages.
9. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. / Наталія Миколаївна Пархоменко. – К.: Юридична думка, 2008. – 336 с.
10. Лозовская С. В. Правовой прецедент: вопросы теории и практики: Дисс. ... к.ю.н. 12.00.01. / С. В. Лозовская. – Екатеринбург, 2005. – 241 с.
11. Луць Л. А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України / Л. А. Луць // Вісник Центру суддівських студій. – 2006. – С. 10-17.
12. Salmond, John W. Jurisprudence or the Theory of the Law / London, Stevens and Haynes, Bell Yard, Temple bar, 1902. – 673 pages.
13. Попов Ю. Ю. Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи / Ю. Ю. Попов. // Форум права – 2010. – № 3. – С. 351-363.
14. Гук П. А. Судебный прецедент как источник права: автореферат дисс. ... к.ю.н.:12.00.01. / П. А. Гук. – Саратов, 2002. – 30 с.
15. Маркин С. В. Судебный прецедент как источник международного частного права): Автореферат дисс. ... к.ю.н. 12.00.03. / С. В. Маркин. – Волгоград, 2005. – 34 с.
16. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. – К.: Реферат, 2007. – 640 с.
17. Кросс Руперт. Прецедент в английском праве. – Под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ф. М. Решетникова. – М.: Юрид. лит-ра, 1985. – 238 с.
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року / Урядовий кур'єр від 17.11.2010. – № 215.
19. *Kozacioglu v. Turkey* [GC] [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-91413>.
20. *Karadeniz v. Turkey* [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-2096>.
21. *Sejdovic v. Italy* [GC] [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-72629>.